

№ 123/1257

« 8 » листопада 2011

*Голові Кіровоградського обласного
благодійного фонду "Пересвіт"
Глухому В. В.*

Шановний п. Глухий!

На Ваш лист № 26 від 13.11.2008 р. з проханням провести дослідження, "результатом якого буде висвітлення термінів, з якої дати по яку у міста з поштовим індексом 25000 була назва Кіровоград, Єлисаветград, Єлисавет", повідомляємо, що назва Кіровоград на політичній карті України з'явилася 10 січня 1939 р. у зв'язку з черговою реорганізацією адміністративно-територіального устрою у напрямі вдосконалення обласного поділу. Рішення про організацію нової області з центром у м. Кірово потягнуло за собою зміну назви новоутвореного обласного центру, оскільки Кіровська область в СРСР уже була. Щодо назви Кірово, то її запровадження в кінці грудня 1934 року було продиктоване єдиним прагненням - дискредитувати ім'я уродженця Єлисаветграда Г.Зінов'єва. Вбивство С.Кірова за нез'ясованих і досі обставин розв'язало руки Сталіну для встановлення у країні режиму насильства і масових репресій. Оскільки щойно заарештованому Зінов'єву інкримінувалася причетність до вбивства, справа перейменування Зінов'євська у Кірово вирішилася за лічені дні. Те, що Кіров не мав до міста ніякого відношення, - у цих умовах значення не мало.

Назва Зінов'євськ була присвоєна колишньому Єлисаветграду у 1924 році, на хвилі масових перейменувань міст "на революційний лад" після смерті Леніна. Зінов'єв на той час був членом Політбюро ЦК ВКП(б), очолював виконком Комінтерну. Але вже через два роки за участь в антисталінській опозиції він був позбавлений цих посад, а ще через рік виключений з партії. Однак до кінця 1934 р. питання про перейменування Зінов'євська не стояло. З цим іменем місто жило близько 10 років.

Історичною назвою сучасного Кіровограда вважається Єлисаветград. Цю назву часто виводять від імені дочки Петра I, імператриці Єлисавети Петрівни.. Це не зовсім коректно, оскільки назву місту дала фортеця, названа ім'ям Святої Єлисавети, матері Іоанна Хрестителя. Пам'ять святої Єлисавети вшановується 18 (5) вересня, і до цієї дати приурочується в Кіровограді день міста. Єлизавета Петрівна вважала цю святу своєю покровителькою. Саме їй (до речі, прихильній до українства і таємно обвінчаній з українським козаком Олексієм Розумовським) і завдячує своєю появою фортеця на правому березі Інгулу.

Історія фортеці Св.Єлисавети досить добре досліджена. У 1751 р. почалося переселення у південноукраїнські степи сербів-граничарів воєнізованої варти, що на Балканах протистояла турецьким нападам. У кінці XVII ст. австрійський уряд почав масово звільняти граничарів зі служби, що стало поштовхом до переселення їх в Угорщину. Однак там вони не прижилися, і зрештою попросили у Єлисавети Петрівни дозволу оселитися на спустошених постійними татарськими набігами землях, облаштувати їх на військовий лад та утворити з переселенців два полки. Новоосвоювана територія дістала назву Нової Сербії. Полковник австрійської служби І.Хорват, який прибув у жовтні 1751 р. у Київ з першим загоном переселенців, звернувся до цариці з ініціативою щодо

3

побудови на виділених сербами землях земляної фортеці. Відповідний указ Єлисавета видала 11 січня 1752 р., а закладення фортеці відбулося 18 червня того ж року (Гавриил (Розанов В.Ф.) Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. - Тверь, 1857). Ця дата і вважається часом

заснування Єлисаветграда, хоч місто з такою назвою з'явилося пізніше, у 1775 році.

Фортеця Св. Єлисавети будувалася швидко і вже через два роки була обладнана артилерійськими гарматами і впорядкована. Управляли нею військові коменданти. Навколо фортеці виникли слободи, в яких селилися греки, молдавани, втікачі-старообрядці з Чернігівської губернії і з Польщі. Гарнізон фортеці доводилося постійно посилювати, і для прибулих сюди полків російської регулярної армії також відводилися землі навколо фортеці. Одне з поселень, назване Слобідським козачим полком, взагалі знаходилося поза межами Нової Сербії. Поміж іншим фортеця мала служити форпостом у боротьбі із загонами запорозьких козаків, які часто влаштовували набіги і на землі нового освоєння, і на прилеглі до них польські воєводства (Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Єлисаветграда. - Єлисаветград, 1897. - С. 5-7).

Нова Сербія мала специфічний адміністративно-територіальний устрій, оскільки, будучи територією військових поселень, підпорядковувалася з 1753 р. безпосередньо Сенату. Поселення, що виникали навколо фортеці, не були підпорядковані її комендантам, вважаючись (із 14 травня 1754 р.) сотенними слободами окремої адміністративно-територіальної одиниці - Новослобідського козачого полку. У кінці 50-х рр. їх було 28. У 1759 р. ці поселення були приєднані до Нової Сербії, у 1761 р. - знов відокремлені.

Із вступом на престол Катерини II і Нова Сербія, і Новослобідський козачий полк перестали існувати, а їхні території під назвою Єлисаветинської провінції увійшли до складу утвореної указом

22 березня 1764 р. Новоросійської губернії. Упродовж року (до 26 березня 1765 р.) у фортеці «Св. Єлисавети перебувала губернська канцелярія. Але фортеця не вважалася містом і не могла, внаслідок свого військового призначення, претендувати на міський статус. На той час вона була потужною спорудою і як операційна база російських військ вважалася опорним пунктом Росії у її боротьбі за вихід до Чорного моря. На початку 1769 р. її взяло в облогу 70-тисячне військо кримського хана Керим-гірея, але татари не наважилися її штурмувати. Військово-стратегічне значення фортеці, поступово втрачалося в міру перенесення воєнних дій на південь. Вона відігравала роль резервної бази для розміщення штабів армій і військових навчань.

У 1775 р. у статусі фортеці і прилеглих до неї поселень сталися зміни. Відповідно до указу від 14 лютого 1775 р. у Новоросійській губернії запроваджувався Єлисаветградський повіт, а статус його центру (і водночас міста) дістали пригородні слободи фортеці Св. Єлисавети. Сюди перенесли архів зруйнованої Запорозької Січі. У 1784 р. фортеця остаточно позбулася свого військового статусу, а її територія була підпорядкована міській адміністрації.

Коли Новоросійська губернія разом з Азовською була відповідно до указу від 22 січня 1784 р. перейменована у Катеринославське намісництво, Єлисаветград став її повітовим центром. Упродовж короткого часу (з 27 січня 1795 р. по 12 грудня 1796 р.) він входив до складу новоствореної Вознесенської губернії, а при Павлі I повернувся до складу Катеринославської губернії, перейменованої у Новоросійську. З поділом Новоросійської губернії на три - Миколаївську, Катеринославську й Таврійську - місто указом від 8 жовтня 1802 р. було віднесене до Миколаївської губернії (у травні 1803 р. її перейменували у Херсонську). Увесь цей час Єлисаветград був повітовим центром.

У 1829 р. статус міста змінився - відповідно до царського указу про військові поселення його було передано із цивільного у військове

відомство (управління військових поселень), а повітове управління переведено у Бобринець. Статус повітового міста Єлисаветграду було повернуто лише у 1865 році.

Повітовим центром Єлисаветград лишався до березня 1923 р. (до 6 січня 1921 р. - у складі Херсонської, потім Миколаївської, а з вересня 1922 - Одеської губернії). У 1917 р. досить сильні позиції в місті утримували місцеві громадські органи, створені Центральною Радою. З подачі повітової української ради в обігу з'явилася неофіційна українізована назва міста - Єлисавет; виходила газета "Вісти Єлисаветської української громади". У запропонованому Центральною радою 2 березня 1918 р. новому адміністративно-територіальному поділі Єлисавет мав стати центром землі Низ, а Єлисаветградський повіт (на нього нова неусталена назва не поширювалася) передбачалося поділити на дві частини - між землями Низ і Примор'я. (Вісник Ради Народних міністрів Української Народної Республіки. - 1918. - 15 березня). Але цей поділ лишився на папері, а в самому Єлисаветграді було 29 січня 1918 р. встановлено радянську владу. Остання не була схильна до експериментів з назвою, але віддавала перевагу паралельно вживаній формі Єлисаветград. Після перейменування Херсонської губернії у Миколаївську (січень 1921 р.) назва Єлисаветград усталилася як основна. Українська громада продовжувала вживати назву Єлисавет (Єлисавет) і на початку 20-х рр.

7 березня 1923, р. з ліквідацією Одеської губернії Єлисаветград став окружним центром. Після смерті Леніна і перейменування Петрограда у Ленінград у місті почалися дискусії щодо надання Єлисаветграду "революційної" назви. 11- червня 1924 р. міська комісія по перейменуванню прийняла рішення про нову назву - Зінов'євськ. Ця

назва була затверджена на рівні ЦВК СРСР 5 вересня 1924 р. З 8 липня 1924 р. до 2 вересня 1930 р. Зінов'євськ був адміністративним центром одноіменної округи.

З ліквідацією у 1930 р. окружної системи Зінов'євськ було виділено у самостійну адміністративно-господарчу одиницю (міськраду), яка у лютому 1932 р. увійшла до складу новоутвореної Одеської області. Після перейменування у Кірово (27 грудня 1934 р.) місто зберегло статус окремої, підпорядкованої облвиконкому міськради. З 22 вересня 1937 р. місто у складі Миколаївської області. Кіровоград з 10 січня 1939 р. був одночасно і обласним, і районним центром. Німецькі окупанти захопили місто 4 серпня 1941 р. З 1 травня 1942 р. воно вважалось центром Кіровоград-ланду у Рейхскомісаріаті "Україна".

Таким чином, схематично еволюцію топоніміки Кіровограда можна представити у такому вигляді:

1754 - 1775 - фортеця Св. Єлисавети

1775 - 1924 - м. Єлисаветград (паралельні назви Єлисавет (1917 - 1924), Єлизаветград)

1924 - 1934 - Зінов'євськ

1934- 1939-Кірово

1939 - досі - Кіровоград

Довідка підготовлена

доктором історичних наук,
керівником центру теоретико-
методологічних проблем
історичної регіоналістики
Я.В.Верменич.

Директор
Інституту історії України
академік ПАН У країни